

Ängs- och hagmarker

*En handledning till dig som ska berätta om en ängs- eller
naturbetesmark av Helena Klangemo, biogeovetare och naturguide*

Innehåll

Innehåll	2
Ängar och naturbetesmarker	2
Förord	2
Vad är en äng?	3
Historik	3
Hävden	4
Växternas anpassningar till ängsbruket	6
Naturbetesmarker	7
De betande djuren	8
Olika typer av naturbetesmarker	8
Porträtt av några växter man kan finna på ängen	9
Litteraturlista:	12

Ängar och naturbetesmarker

Förord

Är det gudomligt? Dessa ängarna? "Gudomliga, gudomliga!"

Så beskriver Carl Michael Bellman, i Fredmans epistel N: o 71, ängarna vid Fiskartorpet på Djurgården.

När man befinner sig på en äng är det svårt att inte bli lika lyrisk som C M Bellman. Denna mångfald, inte bara av blommor utan även insekter, fåglar, mossor, lavar, svampar med mera är verkligen överväldigande.

Denna handledning är tänkt som inspirationskälla och just handledning till dig som ska guida på en äng vilken som helst. När jag själv har guidat folk som är intresserade, men som inte kan så mycket om växter, har det visat sig att det de uppskattat mest är när man berättar om växterna – varifrån namnet kommer, om de är ätliga eller inte, om de används inom folkmedicinen samt hur man skiljer de vanligaste växterna åt, t ex kärringtand/gulvial, prästkrage/baldersbrå, timotej/ängskavle, rödklöver/skogsklöver, vitklöver/alsikeklöver, hundkåx/kummin.

Eftersom en äng är ett resultat av århundradens, kanske årtusendens hårt arbete kommer jag börja med en beskrivning av jordbrukets utveckling i Sverige. Texten är inte tänkt att den ska berättas som helhet ute i fält, men delar av den kanske kan passa att berätta om på din äng. Du kanske själv känner till historien runt just din äng, eller blir intresserad av att ta reda på mer. Referenslistan på slutet kan ses som tips på litteratur om man själv vill fördjupa sig inom området.

När man är ute och visar växter är det bra att ha med sig en flora med bra illustrationer. Du kanske ska visa ängen under en tid på året då många av blommorna har blommat ut eller innan de slagit ut? Då är det bra att känna igen bladen samt att visa bra bilder på blommorna. Kunskap om hur växterna ser ut under olika stadier, under olika förhållanden och var på

ängen de växer, är sådant som man lär sig under en lång tid genom att själv iaktta. Denna kunskap får man ofta inte ur en bok, även om en bok kan vara en hjälp på traven. När jag guidar, brukar jag använda Stenberg/Mossbergs "Den Nordiska Floran" som förutom blommor illustrerar många gräs och halvgräs, för att visa illustrationer på växterna. Har du tillgång till dator; Internet och en bra färgskrivare är "Den virtuella floran" en skattkammare. Här står de flesta svenska växter beskrivna i bild och text. Jag brukar förbereda en del växter som jag vet att jag kommer prata om, skriva ut bilderna, plasta in dem och skicka runt dem i gruppen jag guidar. Dock är det alltid så vid naturguidning att det kommer arter, frågor osv. som man inte är beredd på. Det är en del av spänningen, nya frågor och nya kunskaper. Pelle Holmbergs & Anders Rapps bok "Ängen blommor" är i behändigt format och har fina bilder på många av våra ängsblommor samt intressanta texter. Både "Ängens blommor" och "Den nya Nordiska Floran" finns att köpa till ett bra pris hos Naturbutiken, Svenska Naturskyddsföreningen, www.snf.se eller tel: 08- 702 65 50.

Jag avslutar handledningen med beskrivning av några ängsväxter. Flera av dem kommer du säkert att hitta på ängen. Många av dem har haft stor betydelse för människorna, man har haft dem nära inpå sig och utnyttjat dem på olika sätt.

Vad är en äng?

Om man ser till antalet arter per kvadratmeter, finns det inget växtsamhälle som är mer artrikt än ängen. Man kan hitta 40 – 50 arter per kvadratmeter. Vad är det som skapar denna mångfald och vad är en äng?

Med en äng menas ursprungligen en mark som nyttjas av människan för att erhålla vinterfoder till djuren i form av hö. Förutom i fjällen och på en del myrar är de flesta öppna marker skapade av människans nyttjande och dessa marker kräver fortsatt mänsklig påverkan för att förbli öppna. Ängen är en naturlig slåttermark, som inte gödslats, kultiverats eller såtts in med främmande arter.

Historik

Redan under yngre stenåldern (ca 3000 – 1500 f. Kr.) infördes i Nordeuropa boskapsskötsel med nötkreatur, svin, får och getter samt spannmålsodling med vete och korn. Man levde till stor del på animalier, mjölk och kött. Klimatet var varmare än nu och lövskogen dominerade. Husdjuren kunde gå ute på bete året runt, vilket innebar att man inte behövde byggnader för stall och förvaring av foder. Elden användes för att röja marken för bete och senare åker. De äldsta ängarna var troligen naturligt trädfria gräsmarker vid sjöstränder och längs åar och bäckar.

Omkring tiden för järnålders inträde (ca 500 f. Kr.) blev klimatet fuktigare och kallare och speciella slåttermarker för produktion av vinterfoder krävdes. Man tvingades ställa in djuren om vintern och man fick därmed möjlighet att tillvarata gödseln att använda på åkrarna. Ängen, som gav foder till djuren vilka i sin tur gav gödsel att lägga ut på åkern, kom att utgöra förutsättningen för det fasta åkerbruket. Både åker och slåttermark hägnades in för att skydda dem från de betande djuren. Lövtäckt gav ett viktigt tillskott till vinterfodret. Odlingslandskapets utseende förändrades och man fick åkrar, slåtterängar och lövängar. Under järnåldern lärde man sig tillverka redskap av järn såsom skära och lie.

Jordbruksreformer

Speciellt under 1700- och 1800-talen var behovet av odlingsmark mycket stort och man utnyttjade alla resurser som stod till buds. Under 1800-talet ökade befolkningen kraftigt i Sverige och för att föda den stora befolkningen genomfördes en rad jordbruksreformer. Mark dikades ut för att ge mer åkerareal och de båda skiftesreformerna har fått stor betydelse för landskapsbilden; byarna splittrades, mark slogs samman, ängarna odlades upp och växelbruk med vallodling infördes. Lövängarna minskade och utmarkerna odlades upp. *Storskiftet*, vid 1800-talets början, genomfördes först men blev en halvmesyr på grund av böndernas motstånd. Det som man inte lyckats genomföra vid storskiftet, att ändra den hopträngda bybebyggelsen, genomfördes vid *laga skifte*. Vid 1800-talets slut var ca 75% av gårdarna skiftade.

Ytterligare genomgripande förändringar av odlingslandskapet har skett under 1900-talet. Tidigare var gödsel en bristvara och ofta avgörande för hur stor åkerareal en gård kunde hålla. Antalet djur i sin tur berodde på hur mycket vinterfoder man kunde producera. I början av 1900-talet började man tillverka *konstgödsel*, vilket innebar att man inte behövde dessa stora ytor till vinterfoder för att få gödsel till åkrarna. Markerna som gödslades fick ett överskott på näringsämnen och de arter med snabb tillväxt som bäst kunde utnyttja kvävet konkurrerade ut de andra. Följden blev alltså både att ängarna växte igen och att arter konkurrerades ut. Införandet av konstgödsel har lett till en specialisering inom jordbruket och vi har i princip tre olika produktionsformer:

- Gårdar med nötkreatur och vallodling
- Gårdar med svin (eller höns) och odling av stråsäd
- Gårdar utan djur med stråsäd och andra grödor

Ytterligare en förändring som negativt påverkat den biologiska mångfalden är när den *tidiga slåttern och ensileringen* började införas i stor skala. Växterna hinner inte blomma eller sätta frö innan de balas in. Metoden gynnar kväveälskande gräsarter med vegetativ förökning och en miljö skapas där bara ett fåtal växter kan överleva.

Hävden

Med traditionell hävd menas att alla de viktigaste arbetsmomenten i ängsskötseln ingår: fagning, slåtter, höbärgning, hamling, efterbete och röjning.

Röjningsbruk

Det årliga bortforslandet av hö och efterbete gjorde att ängarna berövades näring, framför allt kväve. De högavkastande, saftiga proteinrika och näringsberoende växterna fick allt sämre villkor och istället kom växter med hårda blad, rika på lignin och kiselsyra att ta över. Det största problemet när ängarna utmagrades var att de blev ”mossbelupna”. Mossa äts inte av djuren och saknar helt fodervärde.

För att komma tillrätta med utarmningen av marken använde man sig bland annat av röjningsbruk. När man röjer träd och buskar stimuleras produktionen av örter och gräs på flera sätt:

- Rötter och rottråders förmultnande frigör näringsämnen
- Markväxternas vattenförsörjning kan förbättras
- Ljus och värme når ner till marken och stimulerar tillväxt samt ökar näringsomsättningen i förna och humus

Förna är dött växtmaterial (fjölårets växter) som inte brutits ner helt, utan som fortfarande har kvar sin ursprungliga struktur.

Linné och andra "lärda" ansåg på 1700-talet att den främsta vinsten med röjningsbruket var just att den gav ängarna lagom ljus och skugga.

Hamling

Näring frigörs inte bara vid röjningsingrepp utan även vid "lövtukt" – hamling, förutsatt att trädet berövas en stor del, kanske 40 – 50% av sin biomassa. Mängden bladmassa står i förhållande till rotmassan, tar man bort bladmassa frigörs näring från rötter och rottrådar precis som vid röjning.

Hasselspön var eftertraktade för många ändamål och höggs vid roten vart femte till åttonde år. Större rensningar av träd och buskar utfördes vart sjunde till tionde år.

Lindbruk

Med lindbruk menas att man tar upp tillfälliga åkrar i ängen. Efter att ha lämnat gröda några år fick åkern åter växa igen och bli gräsmark. Den kallades då för linda. Lindor kallades även åkrar som trädades en längre tid för att användas som fodermark. Det är mest på torr till frisk mark som man ser spår av lindbruk. Spåren kan synas som "hak" i sluttande mark. Nedanför ligger terrassliknande ytor och nedanför dem slutande terrasskanter. Ofta kan man se rösen med mindre stenar vid sidan av lindan.

Fagning

Fagning innebar att man på våren räfsade ängen. Man tog då bort grenar och löv. Städningen skedde tidigt på våren då det spirande gräset lyft upp lövet lite. Med särskilda redskap skars besvärande tuvor av. De ihopsamlade löven och grenar kunde brännas och strös ut över ängen, framförallt där det växte mossor.

Slåttern

När slåttern började skilde sig i olika delar av landet, i olika ängsmarker samt varierade mellan åren beroende på vädret. Slåttern kunde pågå i ungefär en månad, ibland några veckor mer ibland några veckor mindre.

Saradagen den 19 juli återkommer ofta som slåtterstart i vissa delar av landet. Äng på riktigt näringsrik mark, intill gödselhögar, kunde slås flera gånger och de slogs ofta första gången redan i juni. Ofta var det fuktängar och myrar som slogs allra sist. Slåtterstarten påverkades av vädret och man gav akt på vegetationens utveckling för att se när det var tid att slå. När ängsvädden, slåtterblomman, slåtterfibblan visar sina första blommor, när rödklöverblomman börjar bli brun, när höskallrans frön skallrar, när smörblomman blommat ut, då kunde det vara dags att slå.

Tidpunkten för slåttern har stor betydelse för artsammansättningen på ängen. Vid tidig slåtter försvagas de arter med tidig vegetationsutveckling arter som måste sätta frukt för att föröka sig, t.ex. gullvivan. En sen slåtter gör att även de långsammaste arterna hinner samla näring i sina upplagingsorgan.

Det viktigaste målet för ängsbruket var att ge en så stor produktion av vinterfoder som möjligt. Sen slåtter gav flera fördelar. Den längre tillväxtperioden gör att man får mera hö samtidigt som ängen inte berövades så stor del av sina näringstillgångar eftersom sent skördat hö är fattigt på protein. Kväverika näringsämnen hinner lagras i rotsystem och knoppnlag för att användas under kommande växtperiod. Eftersom höproduktionen i första hand gick ut på

att få djuren att överleva vintern, var det viktigare att få en riklig skörd som räckte länge, än att få foder med höga proteinhalter.

Stubbhöjden efter slåtern skulle inte vara lägre än till ankeln. Var den lägre än så nedsattes växternas vitalitet och under torra år kunde de ta skada av uttorkning.

Efterbete

Efterbete gynnar ängens produktionsförmåga. Vedväxter och delar av det skuggande lövverket rensas bort, växttäcket hålls kort och förhindrar att gräsförna löser upp grässvålen. *Grässvål* är det översta rotfyllda jordlagret av gräsmarken, tillsammans med det gräs och örter som växer där. En tät grässvål ger den mest givande gräsväxten.

Djurens tramp vid betet ger blottor i växttäcket, vilket ger möjlighet för frön att gro. Gödseln från djuren tillför ingen näring eftersom näring samtidigt förbrukas när de betar. Däremot omvandlar djuren näringen i växtdelarna så att den lätt kan tas upp och omsättas av växterna. Gödseffekten blir dock begränsad till den plats den faller och för att sprida ut gödseln jämnare över ängen användes särskilda redskap.

Eken på ängen

Eken ogillades av bonden av flera skäl:

- Den svårnedbrutna och markförsämrande lövförnan medförde ett omfattande arbete i form av vårstädning- fagning
- Den stora kronan släpper igenom ytterst lite ljus
- Rötterna ”bränner” marken i ett stort område runt ett större träd

Eken tycks ha avverkats i alltför stor omfattning tidigt, eftersom man redan under medeltiden införde restriktioner mot att hugga ner den. När centralmakten stärktes under 1500-talet kom all ek, oavsett på vems mark den växte, att förbehållas kronan. Bönderna fortsatte dock att bekämpa eken genom att ta bort grenar efter stammen för att minska lövnedfallet och öka ljusinsläppet, och att vid vårstädningen av ängen elda löv och kvistar vid stammens bas för att på så sätt störa trädet. Förbudet mot avverkning av ek kvarstod till 1830-talet.

Växternas anpassningar till ängsbruket

Ett stort antal faktorer har betydelse för ängsvegetationens sammansättning. Vissa av dessa förutsättningar är bestämda av naturen, såsom klimat, jordmån, mark – och vattenförhållanden, medan andra beror på den historiska markanvändningen.

Sammansättningen av arter återfinns inte i någon ”naturlig” miljö, utan på ängen återfinns arter från olika delar av landskapet: skogen, kärr och myrar, källdrag och bäckkanter, stränder, bergknallar och bergbranter, gräsmarker i fjällen och kulturmarker i söder. Ett stort antal arter som har sitt egentliga utbredningsområde i andra klimatzoner och har ända sedan bondestenåldern vandrat in i landet med människans aktiva hjälp eller mera passivt. Många växter som i den opåverkade naturen främst finns vid stränder och kärr, kan under hävdade förhållanden växa på en torrare ängsmark.

Småvuxenhet

Ängar som skördas år efter år och inte gödslas blir med tiden näringsfattiga. Arter som klarar sig bäst under kväverika förhållanden är bra på att snabbt skuta i höjden och bre ut sin bladmassa för att få maximalt med solljus. Näringsbristen på ängen missgynnar dessa arter och ger möjlighet för arter som tål stressen som orsakas av näringsbrist. Småvuxenhet, smala, långa blad och låg, jämn tillväxthastighet är anpassningar på slåttermarken.

Symbios med bakterier

En speciell anpassning har ärtväxterna som lever i symbios med bakterier i knölar i rötterna och som med deras hjälp utnyttjar kvävet i luften.

Tilltryckt bladrosett

Växterna på ängen måste även klara av att kapas av slåtter eller efterbete. Många fleråriga örter har en bladrosett som är tryckt till marken och som därför inte förlorar så mycket av sin biomassa vid slåtter eller bete. Exempel på sådana växter är *ängsvädd*, *gråfibbla*, *svarstkämpar*, *rödkämpar*, *brudbröd*, *kattfot*. Ängsvädden kan dessutom skjuta upp nya blommande skott efter slåttern. Ansamling av förna kan tvinga växten att lyfta upp bladrossetten, vilket gör att den i större utsträckning förloras vid slåtter och bete. Gräsen har en annan strategi. De har sin tillväxtzon långt ner på plantan och klarar därför av att växa vidare även om det blivit kapat.

Ettåriga arter

Ettåriga arter måste hinna fullborda hela sin livscykel och sprida sina frön innan slåttern. *Ögontröstarterna* är helt beroende av årlig frösättning för sin existens. Fröna är grobara högst ett år och växten kräver kontinuitet i slåtter. Om slåttern ersätts med bete eller om hävden helt upphör försvinner ögontrösten på bara några år. Ögontröst är en halvparasit som kräver en tät grässvål med mycket rötter att parasitera.

Slätterrefugier

En grupp av ängsväxter klarar sig på de delar av ängens ytor som inte slås, s.k. slåtterrefugier. Det kan vara runt hällar och stenar, vid basen av träden, under buskar eller andra hinder på marken. Där kan man finna arter som: *skogsklocka*, *stor blåklocka*, *nässelklocka*, *spenört*, *blodnäva*, *backsmörblomma* och *trubbhagtorn*.

Naturbetesmarker

Fårbete på Stomnarö i Stockholms skärgård, där djuren gått ute sedan tidigt på våren

I likhet med ängen har naturbetesmarken inte utsatt för kultiverande åtgärder. Den ska inte ha gödslats, kalkats, stenröjts, dränerats, eller såtts in med vallväxter. Även här är det bristen på näring, framför allt kväve, och den traditionella hävden som ger den rikliga mångfalden. Målet är inte att få vinterfoder till djuren, utan på naturbetesmarken går djuren och betar så stor del av växtsäsongen som möjligt. Betesmarkerna ska ge så hög och uthållig avkastning som möjligt och det gäller att få en tät grässvål.

Den traditionella hävden är:

- Tidigt utsläpp av de betande djuren
- Sen installning
- Ett högt betstryck
- En kontinuerlig betning med två eller flera djurslag
- Årlig putsning och röjning

Tyvärr växer många naturbetesmarker igen. De marker som djuren idag betar är ofta kvävepåverkad åkermark (betesvall). Ett annat problem är att det råder brist på betesdjur och i många naturreservat och andra värdefulla naturområden är det svårt att få tag på djur som ska hålla naturbetesmarkerna öppna.

De betande djuren

Olika djurslag har olika betespreferenser och den bästa hävden uppnås med sambete eller växelbete.

Nötkreatur betar främst gräs och ägnar rätt liten tid åt lövbete. Korna betar gärna grov och sträv gräsvegetation som vass, tuvtåtel och tåg. Nötkreatur är lämpliga på marker som håller på att växa igen med högt gräs samt på fuktiga områden.

Hästar är inte idisslare och kan därför ägna mer av sin tid åt att beta. Eftersom hästen har framtänder i både under och överkäke (till skillnad från nöt och får) präglas en hästbetad mark av kortsnaggat gräs varvat med obetade partier med växter de ratar (t.ex. johannesört) eller runt deras egna gödselhögar.

Får är finsmakare och väljer gärna ut lågväxande arter, späda gräsplantor och örter. Fröstänglar och högvuxet gräs undviks. Fåren betar även gärna ris, buskar och träd. Löven betas systematiskt så långt djuren når och sly böjs genom att det gränsas. Får betar även blad av taggiga, torniga buskar som slån, nypon, björnbär och hallon. Dessutom betar får blad från hundkäx och älggräs, två arter man ofta har problem med vid igenväxning.

Getter är de mest utpräglade lövbetarna, men äter även gärna bark. De är utmärka att beta igenväxta betesmarker med mycket sly.

Sambetning innebär att olika djurslag går tillsammans, växelbete är när det ena djurslaget betar marken efter ett annat. Båda dessa varianter ger ett bättre betstryck än om bara ett djurslag betar marken. Bägge varianterna, framför allt växelbete är även bättre för djuren eftersom risken att drabbas av skadliga parasiter minskar.

Olika typer av naturbetesmarker

Naturbetesmarker kan delas in i *hagmarker*, *strandängar* och *övriga betesmarker*.

De flesta *hagmarker* har tidigare varit slåttermarker vilka överförts till bete när man börjat ta in vinterfoder från insådda vallar. Det är främst i södra och mellersta Sverige man finner hagmarker, ädellöv – och ekhagar, men även i norra Sverige, där björkhagen dominerar.

Strandängen har en hög och uthållig produktionsförmåga och har alltid varit viktig som fodermark. Man skiljer mellan sötvattenstrandängar och havsstrandängar. Sötvattenstrandängar finns vid sjöar och åar i slättlandskapet och har varit mycket viktiga slåttermarker. Havsstrandängar karaktäriseras av salttåliga arter som salttåg, rödsvingel, revigt saltgräs, kustarun, blåsklöver och trift. Strandängar som slås eller betas är mycket värdefulla fågelbiotoper och är även nödvändiga för grodor, paddor, salamandrar samt många dag- och nattfjärilar.

Övriga naturbetesmarker är tex. alvarmarker på Gotland och Öland, de västsvenska ljunghedarna, de skånska enefälten, de norrländska fäbovallarna och den betade skogen.

Porträtt av några växter man kan finna på ängen

De växter vi finner i ängs- och naturbetesmarkerna har nära anknytning till människorna. Många av dem har haft stor betydelse och utnyttjats på många sätt.

Vårbrodd *Anthoxanthum odoratum*

Vårbrodden är ett av de tidigaste gräsen på våren. Liksom myskgräs innehåller vårbrodden ett ämne som heter kumarin vilket ger gräsen en sötaktig doft (odorum = väldoftande). Gnugga stjälken mellan fingrarna och känn att det doftar lite kolaaktigt. Plocka en bukett och torka – doften blir ännu tydligare när växten är torr. Vårbrodden trivs i alla typer av öppen mark, torra backar, hagar, ängar och i glesa skogar. Både ax och blad gulnar tidigt.

Fårsvingel *Festuca ovina*

Fårsvingel växer framförallt på näringsfattiga torra platser, som torrbackar, hållmarker, hedar och skogsbryn. Stråna kan bli upp till fyra decimeter höga. Bladen är mycket smala, endast en halv millimeter breda och ihoprullade, en anpassning för att klara torka. Fårsvingeln har en liten, grågrön eller ibland rödaktig vippa, med korta styva vippgrenar.

Darrgräs *Briza media*

Darrgräset är ett av de gräs som är lättast att känna igen med de brunvioletta, hjärtformade axen på krusiga grenar. Darrgräset växer i fuktiga ängar, i beteshagar, marker som slås med lie och på stränder. Folkliga benämningar är skälvräs, bävegräs, dallergräs samt det förlinnéanska namnet ”*gramen tremulum*”. Darrgräsets tycks klara slåtter bättre än bete. I marker som slåttas är darrgräsets konkurrenskraft starkare och existensfältet är bredare.

Svartkämpar *Plantago lanceolata*

Svartkämpar är vanliga på öppen, torr-frisk mark. Namnet kämpar lär komma från att barn lekte med blommorna för att utkämpa dueller. Man tog var sitt knippe med blommor och fäktades. Om blomman gick av kastades den. Den vars blommor först tog slut förlorade. Frön från svartkämpar har hittats i magen på människor från järnåldern, vars kroppar bevarats i torvmossar.

Rödkämpar *Plantago media*

Trivs på torr, gärna kalkhaltig öppen mark. Bladen påminner om groblad (*Plantago major*) men är tätt korthåriga. Blommans ståndarknappar är vita på ljusröda strängar.

Ormrot *Bistorta vivipara*

Ormroten trivs på fuktiga ängsmarker i större delen av Sverige, men börjar på grund av igenväxning bli ovanlig i landets södra delar. Det smala, avlånga blomaxet har vita blommor i toppen och under dem groddknoppar. Viviparus betyder "födande levande ungar" och man kan se att groddknopparna ibland börjar gro redan innan de trillar av blomaxet. Att föröka sig med groddknoppar går fortare än att föröka sig med frön. Både groddknopparna och roten (som är ormlik) är ätliga och ormroten har varit en viktig och omtyckt växt bland folkgrupper i det arktiska området. Rotknölen kan ätas färsk eller kokas. Även bladen, som har ett högt näringsinnehåll, kan kokas och ätas som spenat.

Jungfrulin *Polygala vulgaris*

Jungfrulinet med sina blåa (ibland vita eller lila) blommor kan ibland nästan täcka marken i torrbackar i juni. Jungfrulinet har även kallats mjölkört eller mjölkgräs. På danska heter den "almindelig maelkeurt", på engelska "milkwort". Släktnamnet polygala är sammansatt av poly = många och gala som betyder mjölk. Richard Dybeck (folkminnesforskare) skriver: "Örten är för öfrigt rätt älskelig för bondgummorna, som (icke riktigt) tro, att korna genom vextens ymniga förtärande gifva god och mycken mjölk". Ett annat namn på blomman var fågelört och i full blom påminner bkomman om en liten fågel med utbredda vingar. De båda vinglika bladen är de blåa foderbladen som efter blomningen övergår i grönt och omsluter den mognande frukten.

Jungfrulinet hör, liksom flera andra ängsväxter, till de *myrmekofila* växterna vilket betyder att de använder sig av myror för att sprida sina frön. Fröet är svart och hårigt liknar en insektslarv. Vid basen av fröet finns ett flikigt oljerikt bihang som lockar myror att samla och sprida fröna.

Ängsbräsma *Cardamine pratensis*

Ängsbräsman har stora, vita till ljuslila blommor och växer på frisk till fuktig ängsmark, i betesmarker och gräsmarker. Om den växer rikligt kan den skördas och ätas färsk som sallad. Smaken är lite kryddig och påminner om ruccolasallad. Bladen är rika på C-vitamin och den kryddiga smaken kommer från innehållet av senapsolja. Andra namn på ängsbräsman är vildkrasse, vattenkrasse, gökblomster och braxenblomster. Ängsbräsman har använts mot skörbjugg samt som kramplösande medel.

Kattfot *Antennaria dioica*

Kattfot är en växt som minskat påtagligt på grund av att markerna inte längre hålls öppna av betande djur. Den är anpassad till att klara påfrestningar på mycket torra växtplatser. Det gråvita luddet som täcker rosettbladens undersida och stjälken, förhindrar avdunstning. Om jordlagret är tillräckligt tjockt kan rötterna nå ner till en halv meters djup. Den är också anpassad till att växa på näringsfattig mark. Kattfotens blommor är antingen vita eller rosa. De vita är vanligtvis hanplantor och de rosa är honplantor. Dioicus betyder tvåbyggare, det vill säga att han- och honblommor växer på olika plantor. Bestånd uppstår ofta vegetativt ur en och samma moderplanta och har därför samma färg. Kattfot har ingått i vissa medicinska blandningar och använts mot gallbesvär, luftrörskatarr, diarré och som munvatten.

Brudbröd *Filipendula vulgaris*

Brudbrödet är släkt med det mycket vanligare älggräset (*Filipendula ulmaria*) vilket syns på blommorna. Båda innehåller salicylater, ett förstadium till salicylsyra. I brudbröd förekommer metylsalicylat, som ger den karaktäristiska doften av liniment (känns om man mosar sönder rotnölarna). Metylsalicylsyra (eller metylsalicylat) används t ex vid reumatisk feber. Vad gäller val av växtplats finns det inte så många likheter mellan de båda släktingarna. Älggräset

växer fuktigt och där marken är rik på kväve. Brudbrödet däremot växer på torrängar, gärna på kalkhaltig mark. De flesta bladen hos brudbrödet är samlade till en rosett vid marken, en fördel i marker med slätter och bete. Brudbrödet har troligtvis använts som medicinalväxt och som föda redan i förhistorisk tid. Rotknölarna innehåller mycket stärkelse. Den bittra smaken försvinner om de rostas eller lakas ur i vatten. Brudbrödet är en av de få växter man finner vid arkeologiska utgrävningar. På Gotland har den hittats i sådana mängder att man tror att den kan ha odlats under järnåldern.

Bockrot   *Pimpinella saxifraga*

Bockroten, även kallad backanis, finner man på öppen, torr mark, i torrängar, efter vägkanter och betesmarker.

Roten är seg, smal och kan bli mycket lång vilket gör att den klarar av att växa på ängens torra partier. Den luktar get och har en brännande aromatisk smak, därav kommer namnen bock och anis. Bladrossetten är typisk och känner man igen den kan man lätt hitta växten även när den inte blommar. Bladen är parbladiga med sågade kanter och påminner om rönnens blad. Det är en fördel att känna igen bladen eftersom det finns många flockblomstriga med vita blommor, men ingen med liknande bladrosett.

Roten fanns ända in på 1900-talet att köpa på apoteket under namnet *Radix Pimpinellae* och ansågs bland annat vara slemlösande och magstärkande. Den har använts som ett slags universalmedicin, lokalt har den även kallats "allbotsrot".

Gullviva   *Primula veris*

Gullviva lär betyda "gyllene huva" och syftar på blommans form (fornsvenskans hviva = huva). Om Linné hade fått bestämma hade den hetat oxlägg, ett namn med medeltida anor i flororna. I Blekinge har den kallats "kärringbyxor" – om man lägger ihop ett par blommor liknar den ett par mamelucker. "Guckublumme" är ytterligare ett namn den haft. Gullvivan ingick i folkmedicinen, bl a mot sömnlöshet och har använts för att färga brännvin och tobak. Man har också gjort vin (oxläggevin) på blommorna. Gullvivans blad är mycket C-vitaminrika och spåda blad har använts i sallader.

Vid slutet av 1700-talet infördes gullvivan i farmakopén som ersättningsmedel för kinabark. Farmakopén var "av myndigheterna fastställda föreskrifter om beredning, kvalitetsprövning och förvaring av läkemedel". Kinabark skördas från några olika arter av släktet *Cinchona* som växer i Andernas skogar. Kinabark var dyrt och användes som malariamedicin. Det sägs att europeerna aldrig hade lyckats kolonisera Afrika utan tillgång till kinabark. Gullvivan och framför allt roten innehåller saponin, en grupp växtglukosider som om man skakar dem i vattenlösningar ger ett långvarigt skum. Saponiner är så kallade hemolyser (kan lösa upp röda blodkroppar) och kan utnyttjas för att mäta hemoglobinhalten i blod. Vissa saponiner anses slemlösande och ingår i läkemedel mot hosta. I högre dos kan saponiner ge kräkningar och diarré.

Gullvivan är en art som både har en tidig tillväxt och frösättning, samtidigt som den har en bladrosett vid marken som undkommer bete och lie.

Gulmåra   *Galium verum*

Gulmåran är anpassad för att växa i torra miljöer med rötter som når djupt ner i marken. Bladen är tunna, barrlika med en luden undersida, allt för att förhindra avdunstning. Gulmåran var tidigare känd under flera andra namn; frillogräs, trätogräs och honungsgräs är några. Gulmåran lades på golven vid gästabud, men ansågs orsaka bråk, därav namnet trätogräs. Linné beskriver detta i sin öländska och gotländska resa 1741, med tillägget att det troligtvis är alkohol och inte blomman som orsakar bråket. Ett annat vanligt äldre namn är Jungfru

Marie sänghalm, eftersom Maria enligt en kontinental legend ska ha bäddat i krubban med blommor. Gulmåran har använts vid osttillverkning eftersom den innehåller ett ämne som kan användas som löpe, det får proteinet i mjölken att koagulera. Blommorna har även använts för att färga osten gul. Släktnamnet *galium* kommer från gala = mjölk.

Gråfibbla *Hieracium pilosella* (*Pilosella officinarum*)

Gråfibblan har en bladrosett som är tätt tryckt till marken och undkommer på detta sätt både slåtter och bete. Bladen är trampåliga, varför den klarar sig bra i betesmarker och innehåller dessutom ett beskt ämne (anemonin) som gör att de ratas av hästar och nötkreatur. Växten är täckt med både borsthår och stjärnhår för att minska avdunstning. Gråfibblan har ingått i apotekets sortiment och använts mot ögonsjukdomar. Torkad gråfibbla har även använts mot leversjukdomar, diarré, tarmkatarr, malaria och näsblod. Tack vare sina antiseptiska egenskaper har den också använts som munvatten.

Teveronika *Veronica chamaedrys*

Namnet kommer från att bladen använts som te. De ansågs bättre än ärepreisens (*Veronica officinalis*) blad, eftersom de inte är lika beska. Riklig förekomst av teveronika i ängen visar på en hög närings- och förnaansamling. Andra namn på teveronika är "mormors glasögon", teärenpris.

Teveronika och släktingen ärenpris innehåller (liksom groblad *Palntago major*) en glukosid som heter aukubin som har antiseptisk antiinflammatorisk verkan.

Kronans vita mitt och de mörkare linjerna upptäcks lätt av insekter. Bin och humlor griper tag i de bågformiga ståndarna, som böjs nedåt av insektens tyngd. Ståndarknapparnas pollen fastnar då på insektens huvud och mellankropp och förs vidare till nästa blommas pistill.

Litteraturlista:

Den virtuella floran, <http://linnaeus.nrm.se/flora>

Edelstam Caroline, 1994: Naturbetesmarker. Jordbruksverket

Edelstam Caroline, 1995: Ängar. Jordbruksverket

Ekstam Urban, Forshed Nils, 2000: Svenska Naturbetesmarker, Naturvårdverket förlag

Ekstam Urban, Aronsson Mårten, Forshed Nils, 1988: Ängar, om naturliga slåttermarker i odlingslandskapet, LTs förlag

Holmberg Pelle, Rapp Anders, 2005: Ängens blommor, Prisma, Svenska Naturskyddsföreningen.

Källman Stefan, 1997. Vilda växter som mat & medicin. ICA bokförlag

Lindman C A M, 1974. Nordens flora. Wahlström & Widstrand

Mattson Robert, 1985. Jordbrukets utveckling i Sverige, Aktuellt från lantbruksuniversitetet 344.

Nationalnyckeln till Sveriges flora och fauna. Fjärilar: dagfjärilar, 2005, Artdatabanken, Sveriges lantbruksuniversitet

Stenberg Lennart och Mossberg Bo, 1997. Den nordiska floran. Wahlström & Widstrand.

Svanberg Ingvar, 1998. Människor och växter, svensk folklig botanik från "ag" till "örtblad", Bokförlaget Arena